ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“ – БЪЛГАРИЯ
ГОДИШНИК, ТОМ IV, 2025 – ПЕДАГОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
ANNUAL, VOL. IV, 2025 – FACULTY OF EDUCATION

DOI: 10.69085/afp20254151

ЕТИЧНИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ПРОВЕЖДАНЕТО НА ЕКСПЕРИМЕНТАЛНИ НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ СРЕД МАРГИНАЛИЗИРАНИ ГРУПИ В БЪЛГАРИЯ

Виктория Ангелова
viki.angelova@uni-plovdiv.bg

Резюме: *Настоящата статия разглежда теоретичните и приложни аспекти на етичните предизвикателства, възникващи при провеждането на експериментални научни изследвания сред маргинализирани социални групи в България. В условията на задълбочаващи се социални неравенства и недоверие към институциите работата с уязвими общности – като ромите, хората с увреждания, мигрантите и бездомните – изисква особена етична чувствителност и интердисциплинарен подход. Целта на изследването е да изведе основните теоретични и методологически ориентири за етично коректно изследване на маргинализирани групи, като постави акцент върху съществуващите нормативни рамки, културния контекст и отношенията между изследователя и участника. Задачите включват: (1) анализ на международните етични стандарти; (2) дефиниране на особеностите на маргинализираните групи; (3) оценка на емпиричния контекст в България; и (4) формулиране на практически насоки за изследователи. Основните резултати показват, че традиционните методологически подходи са често неприложими без адаптация към местния културен и социален контекст. Изводите подчертават значението на доброволното информирано съгласие, културната компетентност, участието на общността и ангажимента към*

принципите на справедливост и ненанесена вреда като необходими условия за провеждане на етично издържано изследване.

Ключови думи: *етика, етични правила, маргинализирани групи, експеримент, изследване*

ETHICAL CHALLENGES IN CONDUCTING EXPERIMENTAL SCIENTIFIC RESEARCH AMONG MARGINALIZED GROUPS IN BULGARIA

Viktoriya Angelova
viki.angelova@uni-plovdiv.bg

Abstract: *This article examines the theoretical and applied aspects of the ethical challenges that arise when conducting experimental scientific research among marginalized social groups in Bulgaria. In the face of deepening social inequalities and distrust of institutions, working with vulnerable communities – such as the Roma, people with disabilities, migrants and the homeless – requires particular ethical sensitivity and an interdisciplinary approach. The aim of the study is to identify the main theoretical and methodological guidelines for ethically correct research on marginalized groups, placing emphasis on existing normative frameworks, the cultural context and the relationship between the researcher and the participant. The tasks include: (1) analysis of international ethical standards; (2) defining the characteristics of marginalized groups; (3) assessment of the empirical context in Bulgaria; and (4) formulation of practical guidelines for researchers. The main results show that traditional methodological approaches are often inapplicable without adaptation to the local cultural and social context. The findings highlight the importance of voluntary informed consent, cultural competence, community participation, and commitment to the principles of justice and non-harm as necessary conditions for conducting ethically sound research.*

Key words: *ethics, ethical rules, marginalized groups, experiment, research*

Увод

Експерименталните изследвания са в основата на научния напредък, но прилагането им върху маргинализирани групи поставя редица морални въпроси. В българския контекст такива групи включват ромски общности, бежанци, хора с увреждания, бездомни и други социално изключени индивиди. Въпросът, който стои в основата на тази статия, е: *Как да се съчетаят научните цели с уважението към уязвимостта на участниците и защитата на техните права?*

Определение и особености на маргинализираните групи

Според Galtung (1990) „маргинализацията представлява системно изключване на индивиди или групи от пълноценно участие в социални, икономически и политически процеси…“ (Galtung, 1990: 298) „...и често – обект на стигма или дискриминация“ (Silver, 1994: 543).

Маргинализирана група е социална общност, която поради структурни, културни, икономически или институционални причини е поставена в периферията на обществото. Това включва ограничен достъп до ресурси, услуги, участие в обществения живот и често – обект на стигма или дискриминация. В България примери за такива групи са ромската общност, хората с увреждания, бездомните, мигрантите, хората, живеещи с ХИВ/СПИН, и други.

Г. Манева предлага задълбочен и обоснован анализ на основните предизвикателства при социална работа с деца в риск. Според нея децата в риск са особена категория, към която трябва да се подхожда с много такт и внимание, експертиза и професионализъм. Тя споменава, че „...дете в риск се нуждае от специални грижи, социално-педагогическа подкрепа от специалисти, за да бъдат защитени основните му човешки права и за да реализира пълния си личностен потенциал“ (Манева, 2023: 239).

Основно изложение

1. Теоретични основи и методологически разграничения

Етичните основи при провеждане на изследвания с хора са залегнали в международни стандарти като Декларацията от Хелзинки,

Насоките на CIOMS и принципите на биоетиката. Основополагащи са четирите принципа, формулирани от Beauchamp и Childress (2019): уважение към автономията, ненанесена вреда, благотворност и справедливост (Beauchamp & Childress, 2019). Те се прилагат с особена строгост при работа с хора в уязвими социални позиции, тъй като техният капацитет за свободен избор и информирано съгласие често е ограничен от външни фактори (Israel & Hay, 2006).

Методологически изследователят е изправен пред избора между експериментален контрол и социална чувствителност. Строгите експериментални дизайни често са неприложими или неетични при уязвими групи. Това налага използването на адаптирани методи, които комбинират научна валидност с гъвкавост и културна адекватност (CIOMS & WHO, 2016).

Етичният анализ на изследвания с уязвими групи се опира на няколко основни принципа, формирани в рамките на биоетиката и социокултурната теория:

- **Автономия и информирано съгласие**

Принципът изисква доброволно участие, основано на пълно и ясно разбиране на целите, методите, рисковете и ползите от изследването. При маргинализирани групи често съществува езикова, културна или образователна бариера, която компрометира автентичността на съгласието.

- **Принцип на ненанесена вреда**

Уязвимите групи могат да бъдат по-лесно травматизирани от експериментални процедури. Изследователят е длъжен да избягва както пряка, така и непряка вреда, включително репутационна, социална и емоционална.

- **Справедливост и равнопоставеност**

От съществено значение е избягването на експлоатация чрез включване на участници поради тяхната „достъпност“. Справедливото разпределение на ползите и рисковете е особено важно в българския социално-икономически контекст, където маргинализацията често е свързана с бедност и социална зависимост (CIOMS & WHO, 2016).

2. Анализ на международните етични стандарти

Международните етични стандарти представляват основополагаща рамка за провеждането на научни изследвания с участници – хора. Декларацията от Хелзинки подчертава, че благото на участниците трябва винаги да стои над интереса на науката и обществото (World Medical Association, 2013). CIOMS насоките подчертават задължението за защита на уязвими групи и оценка на културните и социални аспекти на контекста (CIOMS & WHO, 2016).

Beauchamp и Childress (2019) излагат четири универсални етични принципа – автономия, ненанесена вреда, благотворност и справедливост – които представляват основен ориентир за поведение при научна дейност с човешки субекти. Israel и Hay (2006) допълват, че при работа с маргинализирани групи е необходимо допълнително внимание към културната чувствителност и социалната ангажираност, които надхвърлят формалното съответствие с регламенти.

В сферата на социалната работа етичните стандарти се основават на принципите, формулирани от Международната федерация на социалните работници (IFSW) и Международната асоциация на училищата по социална работа (IASSW). Те включват уважение към присъщото достойнство на всеки човек, социална справедливост, човешки права и професионална почтеност (IFSW & IASSW, 2018). Изследванията, свързани със социалната работа, трябва да гарантират информирано съгласие, да минимизират риска от вреда и да се извършват с уважение към контекста, идентичността и културната реалност на участниците.

Както биомедицинските, така и социалните етични стандарти подчертават необходимостта от адаптивност, чувствителност и защита на участниците, особено когато става въпрос за хора от маргинализирани общности.

3. Емпиричен контекст: Българският опит

В български условия провеждането на експериментални изследвания сред маргинализирани групи е съпроводено с редица практически и етични трудности. Изследвания, провеждани сред

ромското население например, често се сблъскват с недоверие, което е резултат от дългогодишна институционална дискриминация (Петкова, 2020).

Проблемите включват:

– затруднен достъп до участници и нужда от посредници (медиатори);
– липса на адаптирани инструменти за измерване и събиране на данни;
– отсъствие на ясна регулация за провеждане на експерименти в социалната сфера;
– недостатъчен капацитет на етичните комисии да оценяват контекстно обусловени рискове (Milova, 2019).

В България провеждането на експерименти сред маргинализирани групи често среща допълнителни предизвикателства:

- **Историческо недоверие към институциите** – особено сред ромските и мигрантските общности;
- **Недостатъчен етичен надзор** – комисиите по етика към университети и изследователски институции рядко са специализирани по казуси с уязвими групи;
- **Риск от стигматизация** – публикуването на данни или представяне на резултати без съобразяване с обществените нагласи може да засили социалната стигма.

Особености и предизвикателства в българската среда:

1) **Историческо натрупване на недоверие**

Много маргинализирани общности имат негативен опит с държавни и неправителствени организации. Това създава бариери пред участието им в научни проекти, възприемани като продължение на същите властови структури.

2) **Формална етична рамка без културна приложимост**

Макар че съществуват етични комисии към университетите и БАН, в повечето случаи тяхната дейност не отчита културните и социалните реалности на уязвимите групи. Липсват добри практики за етика „на терен“, базирана на диалог и чувствителност (Milova, 2019: 52).

3) **Социална стигма и публичен дискурс**

Изследвания върху ромите, бежанците или социално слаби общности нерядко се възприемат от обществото като „провокации“ или „опити за нормализация на девиантно поведение“. Това поставя допълнителна отговорност пред изследователя при интерпретацията и популяризацията на резултатите (Петкова, 2020: 89).

4) **Рискове от експлоатация**

В практиката е документирана тенденция към привличане на участници от уязвими групи поради тяхната „достъпност“ или възможност за по-лесно получаване на съгласие. Това поставя въпроси относно получените резултати.

4. Препоръки за етична изследователска практика

1) **Съвместна работа с общностите** – включване на представители на самите групи в планирането и провеждането на изследването.
2) **Културна медиация и превод** – използване на посредници с културна компетентност, които да гарантират разбиране и доверие.
3) **Етична рефлексия в реално време** – динамичен процес на преосмисляне на методите при възникване на неочаквани етични рискове.
4) **Деколониален подход** – отказ от практики, които позиционират изследователя като „власт“, а участника – като „обект“ на знание (Петкова, 2020; Milova, 2019).

Препоръки за изследователи – етични насоки:

(1) Включване на представители на маргинализираната група още при проектирането на изследването (Israel & Hay, 2006);
(2) Осигуряване на културна медиаторска подкрепа при нужда;
(3) Използване на адаптирани методи за информирано съгласие – устна форма, визуални материали и др.;
(4) Предварително пилотно тестване на процедурите с цел оценка на риск от ретравматизация;
(5) Ангажимент за информиране на участниците за резултатите и тяхното значение;

(6) Предвиждане на подкрепа след края на изследването, ако участието е провокирало емоционални или социални последствия (CIOMS & WHO, 2016).
(7) Чеклист за етична самооценка.

5. Практически насоки за изследователи

◊ *Етична подготовка и рефлексия още в етапа на проектиране*
- Анализирайте дали участието на маргинализирани групи е *научно необходимо* и *етично оправдано* или е просто удобно;
- Формулирайте хипотезите и методите така, че да *не репродуцират стереотипи* или дефицитни модели;
- Потърсете становища от експерти в биоетика, културна антропология или социална работа при изготвяне на дизайна.

◊ *Изграждане на доверие и равнопоставени отношения*
- Включете *посредници* (напр. социални работници, културни медиатори, местни лидери), които са част от или познават добре групата;
- Проведете *предварителни неформални срещи*, в които не се събират данни, а се изгражда доверие;
- Избягвайте йерархичен, „експертен“ тон – подходете с уважение и отвореност.

◊ *Информирано съгласие, адаптирано към контекста*
- Използвайте език, който е ясен, достъпен и културно съобразен. При нужда – преведете материалите;
- Осигурете време за въпроси и съмнения, без натиск за подписване „намясто“;
- Бъдете наясно, че финансова или социална уязвимост може да постави под въпрос реалната доброволност. Обмислете алтернативи (напр. общностна консултация).

◊ *Грижа по време на самото изследване*
- Високо емпатиен отговор – „...емпатията създава чувство на заедност, защото е опит да се навлезе и

да се разбере света на другия и това, което се случва с другия...“ (Ангелова, 2024: 176);

- Осигурете физическа и психо-емоционална сигурност. Избягвайте провокативни или травматизиращи въпроси без ясна необходимост;
- Ако се използват експериментални интервенции – започнете с пилотни варианти, оценявайте риска в реално време;
- Обмислете *процес на оттегляне*, който е лесен и без негативни последствия за участника.

◊ *Справедливост и отчетност при анализ и публикуване*

- Представяйте резултатите така, че да *не засилват стигмата* – избягвайте генерализиращи формулировки („ромите са“, „бежанците имат“) и стереотипни интерпретации;
- Споделяйте ползите от изследването с участниците – чрез обратно връщане на резултати, конкретни подобрения в услугите или политики;
- Ако използвате чувствителни данни – обмислете допълнителни нива на анонимност или дори *включване на участниците в решението какво да се публикува*.

◊ *Продължаваща етична отговорност*

- Поддържайте контакт с участниците или посредниците и след края на проекта, особено ако са повдигнати трудни или болезнени теми;
- Документирайте етичните дилеми, с които сте се сблъскали – те могат да бъдат ценен ресурс за следващи изследователи;
- Станете част от мрежи за етична практика – в България и международно, като по този начин спомагате за устойчиво развитие на чувствителна и справедлива наука.

Заключение

Етичните предизвикателства при работа с маргинализирани групи изискват не просто съответствие с формални норми, а дълбоко разбиране на социалния контекст и ангажираност към справедливост. В български условия това означава критична чувствителност към исторически натрупвания, институционални дефицити и културни различия с цел провеждане на изследвания, които не възпроизвеждат, а преодоляват маргинализацията.

Етичните предизвикателства при експериментални изследвания сред маргинализирани групи в България изискват не само придържане към международни стандарти, но и чувствителност към локалния контекст. Етиката не е просто регламент, а динамично усилие за създаване на справедливи, уважителни и смислени научни отношения.

Литература

1. **Angelova, D.** (2024). Razvitie na empatiyata v detstvoto. Pozitivni otnoshenia s vrastnitsite i roditelite. V: Godishnik na Plovdivskia universitet, Pedagogicheski fakultet, tom III, Plovdivsko universitetsko izdatelstvo, p. 173 – 185, ISSN 2815-4134 (Print), ISSN 2815-4487 (Online), DOI: 10.69085/afp20243173
2. **Maneva, G.** (2023). Sotsialno-pedagogicheski podhodi pri sotsialnite deynosti s detsa v risk. V: Godishnik na PU „Paisiy Hilendarski“ Pedagogicheski fakultet, tom II, Plovdivsko universitetsko izdatelstvo, p. 236-252, ISSN 2815-4134 (print) ISSN 2815-4487 (online)
3. **Petkova, I.** (2020). Sotsialnoto vklyuchvane na romite v Bulgaria: barieri i vazmozhnosti. Sotsiologicheski pregled, 52(3), 87-103.
4. **Beauchamp, T. L., & Childress, J. F**. (2019). Principles of biomedical ethics (8th ed.). Oxford University Press.
5. **CIOMS & WHO.** (2016). International ethical guidelines for health-related research involving humans. Council for International Organizations of Medical Sciences.
6. **Galtung, J.** (1990). Cultural violence. Journal of Peace Research, 27(3), 291–305.

7. **IFSW & IASSW.** (2018). Global social work statement of ethical principles. International Federation of Social Workers and International Association of Schools of Social Work. https://www.ifsw.org/global-social-work-statement-of-ethical-principles/
8. **Israel, M., & Hay, I.** (2006). Research ethics for social scientists. Sage.
9. **Milova, E.** (2019). Etichnite komisii v Bulgaria: kapatsitet i predizvikatelstva. Etika i obshtestvo, 12(1), 45-56.
10. **Silver, H.** (1994). Social exclusion and social solidarity: Three paradigms. International Labour Review, 133(5-6), 531–578.
11. **World Medical Association Declaration of Helsinki:** Ethical Principles for Medical Research Involving Human Subjects (2013) DOI: 10.1001/jama.2013.281053 https://www.wma.net/wp-content/uploads/2016/11/DoH-Oct2013-JAMA.pdf